

Irena Vaňková

Nádoba plná řeči

Nádoba plná řeči

(Člověk, řeč a přirozený svět)

PhDr. Irena Vaňková, CSc.

Recenzovaly:

† prof. PhDr. Jaroslava Pešková, CSc.

doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Vědecká redakce prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.

Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

Kniha vznikla s podporou grantu GA UK 267/ 2000 Čeština: slova a svět a výzkumného záměru MSM-0021620825 Problémy porozumění jazyku a světu.

© Univerzita Karlova v Praze, 2007

© Irena Vaňková, 2007

ISBN 978-80-246-1122-8

ISBN 978-80-246-2739-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Autorka upřímně děkuje prvním čtenářkám této knihy – vědecké redaktorce i oběma recenzentkám – za pečlivé pročtení rukopisu, za jejich zájem, povzbuzování i cenné připomínky. Díky za inspiraci v rozhovorech i při četbě patří tolika lidem, že je zde není možné všechny vyjmenovat. Včetně studentů, s nimiž se společně pokoušíme přibližovat k tomu, o čem mluví řeč, a nalézat kontury jazykového obrazu českého světa.

Věnováno mamince,
za všechno.

Obsah

Jedno vysvětlení /11

**Třikrát na úvod: O džbánu plném vína,
o domově v řeči a o jednom paradoxu** /13

Džbán plný vína /13

Domov a bydlení v řeči /15

Řeč: sebezapomenutost a sebpřipomínání /17

I. PŘIROZENÝ SVĚT A JAZYK /19

(Kontext fenomenologicko-hermeneutické filosofie) /19

1. Jakou barvu má mléko? (Vědění vědy a přirozený svět) /21
2. Fenomenologie, lingvistika, lingvistická fenomenologie /26
3. *Dokud nevolžím prst* / (Prst – slovo a fenomén) /30
4. Tělo, společenství, jazyk, svět /40

II. OČI A BRÝLE /43

(Kontext kognitivně a kulturně orientované lingvistiky) /43

1. Kognitivně-kulturní přístup k jazyku:
východiska, souvztažnosti, možnosti /45
2. Univerzální a relativní, „oči a brýle“ /52
3. Zkušenostní realismus a antropocentrismus /56
4. Jazykový obraz (přirozeného) světa /58
5. Tělo uvnitř mysli /65
6. Metafory, kterými žijeme, aneb Největší dar řeči myšlení /68
7. Kategorizace pomocí prototypu
a tělesný základ významu /73
8. Kognitivní východiska a poezie /78
Rekategorizace. Relativizace významů. „Básnické definice“ –
Konceptuální schémata a jejich aktualizace /83
9. Jazyk a kultura, jazyk a výchova. Péče o logos /88

III. KAPITOLY O ŘEČI

(Řeč v českém obrazu světa) /95

Kapitola první /97

Řeč-langage v kontextu lingvistiky, sémiotiky a filosofie /97

1. Jazyk a řeč, langue a langage /97
2. Řeč v kontextu hermeneutické filosofie /101
3. Řeč a mlčení /105

Kapitola druhá /112

Jazykový obraz řeči a naivní lingvistika /112

1. Transcendentnost a sebereflexe řeči /112
2. „Jazykový obraz jazyka“: východiska naivní lingvistiky /115
3. Naivní a vědecký obraz (světa a) jazyka /120
4. K základům naivní lingvistiky /123

Kapitola třetí /128

Řeč se mluví a voda teče... (K jazykovému obrazu řeči v češtině)

1. Říci, určit, uřknout, prorok...
(Souvislosti etymologicko-motivační) /128
2. Významové polohy slova *řeč* /133
3. Řeč, mluvení a ne-mluvení v slovní zásobě a frazeologii /136
4. Pojmová metafora a konceptualizace řeči /140

Kapitola čtvrtá /149

Řeč a tělesnost

1. Jazyk /155
2. Ústa, pusa, huba /166
3. Člověk jako nádoba naplněná řečí /173
4. Hlas /176
5. Co je psáno, to je dáno /186

Kapitola pátá /193

Řečové akty: mluvit, a tedy konat

1. Děkuju, prosím, dobrý den /195
2. *Dětem nestačí odpověď a dospělým otázka* /200
3. Slovo /207
4. Jméno /214
5. Nadávky /217
6. Láska a řeč /219
7. Magické, zázračné, posvátné /222

Kapitola šestá /225

Když narodí se maličký...

(Schopnost řeči v českém obrazu světa: řeč jako dar a řeč jako smysl)

1. Dar: dar vidění, dar slyšení, dar řeči /227
2. Lidské smysly a „čítelný svět“ / /230
3. Cítit a bdít, cítit a žít /233
4. Cítit, čítí. „Čichy tělesné“ /235
5. Smysly a smysl /238
6. Smysly a smyslové defekty /241
7. Hluchota a němota v českém obrazu světa /244
8. Řeč jako smysl /251

Kapitola sedmá /255

Mluvec jí dal řeč (Řeč v lidových písních a pohádkách)

Kapitola osmá /263

Každým slovem mohu proměnit vše, čeho se dotknu...

Řeč a tělesnost v poezii (Nad texty Miloslava Topinky)

1. *Budu ti zaříkat všechna slova*
(Řeč jako divá bytost; říkat a zaříkat) /263
2. *Jsou v hrtanu, uvnitř hmoty slova...*
(Řeč jako součást těla - a nejen to) /265
3. *Cheopsova pyramida, kterou jsem prolezl...*
(Prostor a mimoprostor, řeč a zářečí, tady a tam. Trhlina) /273
4. *Nedotýkej se mě...*
(K hranicím „já“) /277
5. *Každým slovem mohu proměnit vše, čeho se dotknu...*
(Proměna) /280

Ediční poznámka /283

Další poznámky pro čtenáře /285

Literatura /287

Prameny /297

Slovníky /299

Résumé /301

Summary /307

Jedno vysvětlení

Tato kniha dostala název *Nádoba plná řeči* a k němu ještě podtitul *Člověk, řeč a přirozený svět*. Po několika stránkách (anebo desítkách stránek) bude čtenáři jasné, že onou nádobou je zde opravdu míněn člověk. Tak si ho totiž podle kognitivistů nejčastěji představujeme, když mluvíme o různých duševních stavech, o intelektu, učení a vědomostech, o etickém či neetickém chování, o lidských citech i o duchovním životě, zkrátka o všem, co má abstraktní povahu, s čím nemáme přímou tělesnou či smyslovou zkušenost. Také v souvislosti s mluvením a řečí je to podobné: vyplývá to ze způsobu, jak je naivní obraz světa uložen v jazyce. Říkáme např. *ta slova mu tryskala z hloubi duše* nebo *to slovo se mu vzpříčilo v hrdle* anebo *pořád se nemohl vymáčkout, ale najednou to bylo venku*. Řeč (a to, co se řečí a v řeči materializuje) si představujeme jako substanci, jíž je člověk naplněn a která se z něho volně nebo méně volně dostává ven.

Že lze o řeči uvažovat takto i jinak, a jak, v jakých kontextech a souvislostech se fenomén řeči otevírá, to je tématem následujících stránek.

Tříkrát na úvod: O džbánu plném vína, o domově v řeči a o jednom paradoxu

Džbán plný vína

Věda se nám, napsal už dávno M. Heidegger, pokouší odejmout džbán naplněný vínem a chce jej nahradit nádobou, jejíž vnitřní prostor zaujímá kapalina. Filosof naráží na to, že věda zkoumá svět ve specifickém horizontu svých teorií, který je nesmírně vzdálen přirozenému světu, světu každodenního lidského prožívání a hodnot; že nebere v úvahu – řečeno zase s J. Patočkou – přirozený svět. A navíc, že implicitně i explicitně tvrdí: svět, jak jest, je primárně toto; džbán jest nádoba; víno jest kapalina...

Zejména ve vědách o člověku je velmi problematické, nerozlišuje-li se tento dvojí (nebo několikerý) možný horizont uvažování a vyhýbáme-li se zkoumání věcí, jak se vyjevují na pozadí přirozeného světa, ve své důležitosti pro člověka. Právě k takové reflexi směřovali stoupenci fenomenologie výzvami „zpátky k věcem“, „k věcem samým“. Ne k objektům, ale k věcem, ne k realitě, ale ke skutečnosti.

Také jazykověda, řečeno v metonymické zkratce, často při studiu významu opomíjela to, co chápou ve svém životě jako významuplné sami lidé.¹ V posledních letech však i u nás objevujeme kontexty uvažování, v nichž se zkoumání jazyka otevírá novým možnostem: máme na mysli zejména, široce řečeno, přístupy orientované kognitivně a kulturně. Nově pojatá lingvistika, akcentující vztah jazyka k mysli a ke kultuře, současně nabývá hlubšího významu také v širším kontextu humanitních i přírodních věd a též v samé filosofii. Jazykověda pro ně může být zdrojem nenahraditelných poznatků a náhledů: to, „jak mluvíme“, může podávat svědectví o různých dimenzích našeho lidství: o naší kognitivitě, o kulturní podmíněnosti jazyků (i přístupů ke světu), o vývoji lidské

---

¹ Srov: ... *a sense the dominant views on meaning in Western philosophy and linguistics are inadequate – that „meaning“ in these tradition has very little to do with what people find meaningful in their lives.* G. Lakoff – M. Johnson, *Metaphors we live by.* Chicago – London, 1980, s. ix.

společnosti (nebo konkrétního lidského společenství) a vůbec o lidském vztahu ke skutečnosti. O tom, „jak jsme“.

Obrazně řečeno, dnes už lze „legitimně“ (a s filosofickou, metodologickou i teoreticko-lingvistickou podporou) ohledat džbán jako džbán a víno jako víno. Jazykověda (uvědomujíc si, že je především vědou o člověku) hledá způsoby, jak ukázat, čím „věci“ i „slova“ pro člověka jsou, co pro něho znamenají, jaké mají místo v kontextu jeho přirozeného světa – a jak se to vše jeví v jazyce.

Jde tu o kontext prožívaného světa; o svět, jak je každému z nás dán především prostřednictvím jeho subjektivity. O svět, v němž neustále (vědomě i podvědomě) objevujeme smysl – neboť tak jsme jako lidé nastaveni. Smysl – který je podstatně spjat s jazykem, s textem; s řečí, jíž se obracíme k druhému anebo kterou se druhý obrací k nám. Naše subjektivita se tak prolíná s jinými, a aby došlo ke sdílení, modifikuje se v intersubjektivitu. V komunikaci i v kognitivních procesech spjatých s řečí ji převádíme na společného jmenovatele, jímž je (společný) jazyk.

V současnosti je to všechno, zdá se, vrcholně důležité.

Od Heideggerových časů² se ovšem mnohé změnilo. Přirozený svět (a s ním i „přirozený jazyk“) není ve své přirozenosti ohrožován pouze světem (scientisticky pojaté) vědy. Stojí proti němu dnes, domníváme se, ještě větší nebezpečí. Je to svět virtuální, masmediální a masmedia- lizovaný, v němž se relativizuje autentická zkušenost, svět podléhající unifikaci a globalizaci. Svět „instantního vědění“ a individualismu. Na jednu stranu se obraz světa i sama komunikace zjednodušuje – a z druhé strany je všechno tak nepřehledné a rozrůzněné, že se mnohdy nedokážeme domluvit a sdílet něco společného: nejen etické a kulturní normy a hodnoty, ale třeba ani významy slov.

Svět je prostoupen xenofobií a strachem z druhého (a z jiného vůbec), obavami z komunikace a snahou se izolovat. Adoruje se individuum a jeho výkon, a také jeho sebezprezentace, „image“. Uměle se podporuje nikdy nenaplnitelná touha po novém a ještě novějším, vyhledávání krátkodobých požitků, rychlé uspokojování potřeb (a rychlost vůbec). To s sebou nese odklon od přírody i přirozenosti věcí (např. od vědomí, že všechno má svůj čas) i od minulosti a tradice, od věrnosti věcem, lidem

---

² O džbánu (a v této souvislosti též o proměnách života, které s sebou nese moderní doba i moderní reflexe reality – věda) píše M. Heidegger ve stati *Věc*, datované rokem 1950 (podrobněji viz dále).

i hodnotám a postojům. Rozptylování do mnohosti jde také přímo proti sdílení, domluvě a pospolitosti, držícím od věků pohromadě svět, jazyk i kulturu (a ostatně také individuální lidskou osobnost). Proti jednotě lidského smyslu a řádu stojí „diferentní svět“,³ svět rozpadající se do chaosu, do postmoderní relativizace hodnot.

Dokud je snad čas, je třeba se nad tím vším nejen zamýšlet, ale zároveň se také starat, aby tu bylo pořád co sdílet – a aby zcela nezmizela vůle ke sdílení. Aby společný (v našem případě český) svět jednou sdílely (s námi i spolu navzájem) také dnešní a budoucí děti, tedy lidé, kteří do něj (prostřednictvím mateřského jazyka a kultury) teprve vstupují a vstoupí. Jde **o ně samé**, o jejich vlastní integritu, a zároveň také o integritu našeho i jejich budoucího společenství, **o svět jakožto svět**. A spolu s ním i o jazyk, můžeme dodat. Aby zůstal i přes všechny proměny zachován v základních lidských určeních (která jsou právě na řeč tak silně vázána): **sdílení**, autentický **prožitek**, a konečně potřeba a hledání **smyslu**.

Domov a bydlení v řeči

Domov je místo, kde bydlíme, a/nebo také místo, kde jsme se narodili. To místo – dům, byt, kraj – prožíváme jako centrum světa, každodenně i v perspektivě celého života. Z domova vycházíme, domů se vracíme; jsme-li daleko, pak na něj vzpomínáme a toužíme po návratu.

Ve slově *domov* se v bohatství konotací zpřítomňuje dětství, matka, rodina a rodný dům, místa a lidé spjatí s naším zrodem a postupným lidským vznikáním. Kromě vědomí vlastní geneze (včetně geneze rodu, *kořenů*) znamená domov také chráněný prostor, bezpečí, soukromí a každodenní zajištění potřeb. Často se charakterizuje jako *přístav* nebo *útočiště*. Když se dítěti něco přihodí, běží domů: se zraněním, křivdou i velkou radostí. Doma si odpočineme a nabereme síly. „Už abych byl doma,“ povzdechne si občas. A máme také přísloví: *Všude dobře, doma nejlíp*. Doma – to znamená v klidu a pohodlí, mezi věcmi, na něž jsme si zvykli, mezi lidmi, kteří nás znají a s nimiž se můžeme chovat uvolněně a bez zábrán nebo masek. („Buďte tu jako doma...“ říkáme hostům.) Doma – v místě

---

³ Podrobně o *pojetí světa jako světa diferentního* srov. I. Semrádová, Péče o jazyk a komunikaci (Komunikace v diferentním světě). In: *Základy společenských věd*. Eurolex Bohemia, Praha 2004, s. 511.

přijetí, mezi svými. Doma leccos ani nevnímáme, s takovou samozřejmostí se tu pohybujeme: ať je to byt a dům anebo krajina, rodný kraj. I potmě víme, kde co je, a všude trefíme, ani nevíme jak.

O domov se však je také potřeba starat, vytvářet ho a neustále obnovovat, obstarávat jeho materiální základnu i nitky vztahů v každodenní nepozorované práci i ve vzájemném sdílení a komunikaci. (Součástí bydlení je také budování, říká o tom v jiném kontextu Heidegger.)

Všechno, co ve světě poznáme, poměřujeme tím, jak je to u nás doma: v naší rodině, v našem kulturním společenství, v naší krajině a zemi, u nás. (A také v našem jazyce.) Je to norma, která pro nás zakládá jinakost i prožívání opozice „vlastní a cizí“. Co není jako „u nás“, je buď zvláštní, exotické – anebo divné.

Prostorem, krajinami i domy a byty, ulicemi či městy jako místy k bydlení se zabývají architekti. Ale domov a bydlení sdílí a vytváří pro sebe i pro své blízké skoro každý člověk. Každý bydlí: a pokud někdo žije v bezdomoví, je to problém. Ať už jde o bydlení v bytě, anebo obecněji o stav pobývání ve světě a v životě. Výrazy jako *nezakořeněnost*, *neukotvenost*, *neusazenost* implikují, že bezdomoví chápeme a prožíváme analogicky stavu rostliny bez kořenů, lodi bez možnosti zastavit se v přístavu, člověka bez možnosti spočinutí a načerpání sil. Vědomě i podvědomě tedy ve světě hledáme či budujeme domov.

Podobné je to s řečí, i když si možná analogii domova a (mateřské) řeči ne dost uvědomujeme. Každý člověk mluví, nebo šíře jest řečově, je v řeči. Odmalička vrůstáme do určitého jazykového společenství. Právě ono specificky rozvíjí a spoluutváří naši kognitivitu a zabydluje nás v řeči. Pokud řeč, zejména v tom nejcitlivějším věku, člověk od okolí nedostává, jeho život to většinou citelně poznamená. Připomeňme třeba ty neslyšící děti, které nemají včas k dispozici žádný jazyk; pak v tomto smyslu opravdu nemají kde bydlet, nemají jak a kde ukotvit svou kognitivitu, aby se mohla dál a dál rozvíjet; a toto bezřečí je podobně zlé jako bezdomoví.

I proto charakterizují někteří filosofové (zejména M. Heidegger, viz dále) řeč jako *domov bytí*.⁴ Také nám totiž zakládá a strukturuje specifický prostor, „vnitřní prostor“, v němž se s její pomocí, aniž si to uvědomujeme, můžeme pohybovat, myslet i lidsky vnímat svět, jako jednotlivci

⁴ M. Heidegger, *Básnický bydlí člověk*. In: *Básnický bydlí člověk*. Přel. I. Chvatík. Oikúmené, Praha 1993, s. 101.

i jako společenství. Jen díky tomu se orientujeme ve světě, přemýšlíme, komunikujeme. Právě v mateřské řeči jsme doma. Je to náš první, maximálně srozumitelný a smysluplný jazyk; naše východisko, naše dětství a vazba na matku (*mateřský jazyk*) i celý dávný domov „fyzický“ – rodinu, dům či byt, kraj, zemi. Také je to norma (ve smyslu toho, co je pro nás „normální“), také je to bezpečí a pohodlí (třeba ve srovnání s cizími jazyky, v nichž se pohybujeme daleko problematičtěji), neuvědomovaný a přirozený základ našeho vztahu ke světu, a vlastně tento vztah sám. Díky němu rozumíme, on nám zaručuje místo ve spřízněném jazykovém společenství, sdílejícím svět v kulturně významných textech i v nejjemnějších významových nuancích každodenních slov, ve frazeologii, v nadávkách i zlidovělých popěvcích. V textech vzniklých před staletími i v těch, které právě vznikají a teprve vzniknou.

Takto tedy v (mateřské) řeči bydlíme. Že to není samo sebou, že naše bydlení může být tím či oním ohroženo, že i domovu v řeči je potřeba věnovat stálou péči, aby nezpustl a nepřestal být domovem, aby se z něj všichni nerozprchli bez možnosti návratu, to jsou důležité konsekvence našeho tvrzení. Zatím se však budeme věnovat jeho předpokladům: co to znamená, bydlet v řeči, jak vlastně v řeči bydlíme a co to s sebou přináší.

Řeč: sebezapomenutost a sebezpominání

Paradoxů spjatých s povahou řeči je mnoho. Zde chceme upozornit pouze na jeden.

Podle Gadamera (bude o tom podrobněji pojednáno dále) je řeči vlastní *bytosťné sebezapomnění*. Pokud řeč funguje, vůbec její neustálé dění nereflktujeme; slovy J. Patočky znamená pro nás řeč *průhledné prostředí, které si neuvědomujeme*, přestože nás zcela zásadně určuje. Dalo by se říci, že mluvíme asi tak, jako dýcháme. V řeči se zarazíme jen občas, například tenkrát, když hledáme vhodný výraz, když cítíme, že slova k vyjadřovanému nepřiléhají apod. Právě taková náhlá sebereflexe se může cítit spíše jako nepřirozená a odcizující, jsme-li najednou postaveni mimo proud řeči a přinuceni mluvení tematizovat jako nesamozřejmost.

Obrátit se k řeči jako k objektu, to ovšem jistě neodporuje vědeckým či filosofickým paradigmatům. Naopak, jen tak je možná lingvistika. Existenci dichotomie, kterou můžeme nazvat „sebezapomenutí vs. sebezpominání řeči“, napětí mezi póly „lze“ a „nelze“ (řeč zpředměnit),

mezi prožíváním řeči a její objektivací můžeme vidět v souvislosti s Gadamerovou poznámkou, že staří Řekové pro řeč vůbec neměli speciální slovo, tak jako ostatně neměli slovo ani pro předmět (ve smyslu objektu).

Konfrontuje-li Gadamer moderní myšlení se starou řeckou filosofií, zdůrazňuje právě opozici mezi sebevědomím a „sebezapomenutím“ (o němž pak mluví v jiné souvislosti i s řečí). *Tak je od Descarta sebevědomí tím bodem, kde si filosofie zjednává svoji poslední evidenci – a jistotě vědy její krajní legitimaci. Ale neměli přece jen pravdu Řekové, když viděli, že sebevědomí je druhotný fenomén vůči té vydanosti světu a otevřenosti pro svět, již my říkáme vědomí, poznání, otevření se zkušenosti?*⁵

S řečí je to jistě v tomto směru složité; mechanismy, které jí umožňují sebereflexi a sebeinterpretaci, má totiž zabudovány v sobě samé. Je možno řečí mluvit o řeči, překročit řečí hranice řeči. Jakobson v tomto smyslu zdůrazňuje metajazykovou funkci jazyka a komunikace jako potenciálně všudypřítomnou, nutně se aktivizující zejména ve vývoji jazyka a vůbec v souvislosti s jazykovou kreativitou (např. vždy při vzniku obrazného pojmenování). Smysl pro metajazykovost je součástí našich jazykově-kognitivních schopností a mohutně se rozvíjí hlavně v dětství, v kontextu osvojování mateřské řeči: a bez něj bychom se například ani později nebyli schopni naučit žádným dalším jazykům. Samy děti mají ostatně v období „od dvou do pěti“ zvýšenou spontánní potřebu přemýšlet a mluvit o jazykových jevech, o tom, proč se říká to a ono a jak to souvisí s různými jevy skutečnosti.⁶

Naše v sebezapomenutosti se dějící řeč se v nás tedy sama na sebe, aniž si to uvědomujeme, zřejmě velmi často rozpomíná. (Není tomu tak třeba při afáziích, kdy je narušena schopnost reflektovat vlastní jazykové operace, schopnost interjazykového a intrajazykového překladu aj.) Ba dokonce se zdá, že je toto „rozpomínání“, stálé sebevědomí a sebe-uvědomování přítomno v dění řeči (nebo v rámci, na jehož pozadí se řeč děje) neustále.⁷ Právě to je onen paradox, jehož projevy a konsekvence je třeba se naučit hledat, registrovat a vidět v širších souvislostech filosofických i lingvistických.

⁵ H.-G. Gadamer, Řecká filosofie a moderní myšlení. In: Člověk a řeč. Přel. J. Sokol a J. Čapek. Oikúmené, Praha 1999, s. 112.

⁶ Srov. R. Jakobson, Metalanguage as a Linguistic Problem. In: The Framework of Language. Michigan Studies in the Humanities; 1980, no. 1., s. 81–92.

⁷ Podle Jakobsona je každé verbální sdělení ve výběru a kombinaci svých konstituentů stálým návratem k danému kódu a ustavičně na jeho pozadí probíhá soubor latentních metajazykových operací jako jeho všudypřítomný rámec (viz výše, s. 92).

I. PŘIROZENÝ SVĚT A JAZYK

(Kontext fenomenologicko-hermeneutické filosofie)

